

L'ESTAT I ELS RISCOS AGRÍCOLES: EL CONTROL DE LES PLAGUES DE LLAGOSTA A L'ESPANYA CONTEMPORÀNIA

Antonio Buj Buj

IES Dr. Puigvert. Barcelona

Paraules clau: Espanya contemporània. Estat. Riscos agrícoles. Plagues de llagosta.

State and the agricultural risk: the control of the locust plague in modern Spain

Summary: Since the first half of the nineteenth century the idea that the hygiene of the fields should be communal began to impose. This idea developed due to the new interventionist movement which promoted the transit from the very radical liberalism to another which keeping the essential had to regulate the increasing social conflict. In that process there were two main impulsors namely the agricultural engineers corps and politicians such as Canalejas and Moret interested in conducting the action of the government against the agricultural plagues. This study tries to partake in the so called «new point of view» about our modern history.

Key-words: *Modern Spain. State. Agricultural risks. Locusts plagues.*

Des de mitjan segle XIX es va anar imposant a Espanya la idea que la higiene dels camps havia de ser col·lectiva. La causa va ser el nou clima intervencionista, que va marcar el pas de les pretensions del liberalisme més pur a un altre que, sense renunciar a allò que és essencial, va haver de regular una enorme conflictivitat social. El Cos d'enginyers agrònoms també va tenir un paper determinant en aquest procés, i també polítics com Canalejas o Moret, ambdós interessats en l'acció de l'Estat davant les plagues agrícoles. Aquest treball pretén de participar en allò que ja es denomina «canvi de mirada» sobre la nostra història (Julia, 1996).

Començo per indicar els tres apartats que em proposo de desenvolupar aquí: el primer és una introducció als objectius del meu estudi d'aquests darrers anys, sobre el control de les plagues de llagosta i l'Estat en l'Espanya dels segles XIX i XX (Buj, 1996 c); el segon fa referència a les conclusions derivades de la investigació; i, el tercer planteja algunes qüestions relacionades amb els problemes de mètode sorgits al llarg de la mateixa investigació.

Pel que fa als objectius, m'interessa posar de manifest el fil conductor que va presidir des d'un principi la seva realització: em refereixo a l'estudi del paper de l'Estat davant els riscs agrícoles i els seus efectes modernitzadors sobre la societat espanyola contemporània.

La hipòtesi inicial assumia la idea que a partir de la meitat del vuit-cents l'Estat va començar a desenvolupar un nou paper com a ordenador de l'espai agrícola, com a legislador i com a referent dels avenços tecnològics i científics. Alguns fets coneguts d'aquest període, a priori, semblaven confirmar aquesta idea. Per exemple, l'existència d'un Ministeri d'Agricultura, la creació d'una escola per als enginyers agrònoms, d'un Servei Agronòmic, d'una estació de Patologia Vegetal, o bé la promulgació de lleis específiques per a lluitar contra les plagues del camp. Així mateix, des de 1856 existeixen liquidacions a la Hisenda espanyola en concepte de «desastres» per ajudar a minimitzar les calamitats rurals (plagues, sequeres, pedregades, parasitisme o incendis). Algunes dècades més tard, tot i que això ho vaig descobrir després, l'Estat estava compromès ja en la dotació de recursos humans i materials per a la lluita contra les plagues del camp (enginyers, pèrits, encarregats, diners o insecticides).

Per altra banda, en consultar la historiografia més recent, i especialment la història agrària, vaig començar a percebre un canvi de tendència en les explicacions tradicionals sobre el paper de l'agricultura a la societat espanyola contemporània. Així, les interpretacions sobre el paper del sector primari espanyol en el trànsit del segle XIX al XX han sofert un tomb radical la darrera dècada. En front a les tesis que li atribuïen una part important de la responsabilitat de l'endarreriment econòmic de l'Espanya del vuit-cents, i que veien en la migradesa del mercat i de la demanda una de les causes més importants del «fracàs» de la industrialització al segle XIX, altres autors, com Leandro Prados de la Escosura o Pedro Fraile Balbín han donat la volta als plantejaments per afirmar que l'agricultura va créixer al llarg del segle passat per sobre de l'increment demogràfic en tant que la indústria ho va fer poc comparativament, i cal afegir que la responsabilitat del seu endarreriment recau en el mateix sector secundari ja que no va saber o no va voler buscar mercats exteriors.

En aquest sentit, la recent, i revisionista, obra de David R. Ringrose *Espanya 1700-1900: el mito del fracaso* (1996), desafia la percepció dominant que la història d'Espanya s'ha caracteritzat per inacabables fracassos econòmics i polítics i per oportunitats perdudes, una seqüència trencada només a finals del segle XX pels «miracles espanyols» duals de la industrialització amb èxit i de la democratització política. Ringrose assenyala que cap a 1900 molts dels trets «moderns» que van ser importants per aquest èxit posterior ja es venien gestant des de feia dos segles i que l'Espanya de primers del segle XX, malgrat es trobés clarament per darrere dels països més avançats, havia anat seguint una variant identificable del camí europeu cap al desenvolupament. Aquest camí incloïa, lògicament, l'agricultura.

Per part meua, tot i que format com a historiador, potser pel fet d'haver fet la meua tesi sobre el control de les plagues i l'Estat, amb un geògraf, em vaig veure obligat des d'un principi a no constrènyer-me a una única disciplina. Això va ser per a mi, sens dubte, una sort. Des d'un principi vaig haver de consultar obres molt diverses; d'història, d'història de la ciència, de geografia, d'economia o de biologia entre d'altres. Aquest plantejament interdisciplinari em va portar, per exemple, a tractar de conèixer algunes qüestions sobre la biologia i l'ecologia de la llagosta i també altres relacionades amb la història científica particular a la qual ha donat lloc la lluita i el control d'aquesta plaga, disciplina denominada acridologia. Desgraciadament, com he pogut comprovar en més d'una ocasió, el desconeixement d'aquestes qüestions ha limitat el treball dels historiadors que han realitzat estudis sobre el problema de la llagosta a Espanya, ja que no van quedar contextualitzats des d'aquells punts de vista.

Va ser així com em vaig adonar que havia de tenir ben present la importància que en l'estudi i el control de la plaga havia tingut la ciència contemporània. Per exemple, no va ser

fins a 1920, aproximadament, que es van conèixer els mecanismes d'aparició de la plaga de llagosta; quan l'entomòleg rus Boris P. Uvarov amb la seva teoria de les fases els va descobrir. A partir d'aquests coneixements, ara sabem que no hi ha cap continent del planeta que estigui protegit dels efectes d'aquesta calamitat natural. Aquesta universalitat és una conseqüència del caràcter endèmic de les diverses espècies perjudicials, difoses per tot el globus terraqüi. En determinades circumstàncies, especialment quan es produeix la modificació natural o artificial de les denominades àrees gregarígenes; és a dir, dels seus llocs d'habitació permanents, la llagosta pot arribar a produir la seva coneguda sinistralitat. El control puntual d'aquestes zones té d'aquesta manera una especial transcendència per a la societat que pateix aquest risc natural, ja que assenyala el camí de les mesures preventives modernes.

Aquests coneixements generals, però bàsics, i amb ells les solucions més racionals per fer front a les plagues que provoquen les llagostes, no van ser desenvolupats fins a la tercera dècada del nostre segle, tot i que la seva aplicació sistemàtica es va retardar alguns dècennis a causa de la Segona Guerra Mundial. Aquest retard explica, en bona part, el caràcter calamitosos que històricament ha tingut aquest mal, i que en el món occidental, per emfatitzar la seva gravetat, anava associat a la idea de càstig diví; d'aquí l'apel·latiu de plaga bíblica, recurrent en bona part de la literatura pretèrita sobre el tema. El resultat d'aquest precari estat en els coneixements científics, i de la insuficiència en el domini tecnològic per a fer front al problema, va ser l'aplicació de mètodes empírics tot al llarg de segles, sense poder lluitar de manera plenament eficient contra un mal que no respectava cap frontera.

Quan vaig centrar aquests coneixements sobre Espanya, ben aviat vaig descobrir que l'espècie més perjudicial per a la península Ibèrica era, i és, el *Doclostaurus maroccanus*, espècie que estén el seu hàbitat fins al Càucus. La seva comparació amb altres espècies perjudicials, bàsicament les africanes, m'han permès fixar amb més precisió el valor dels treballs realitzats a Espanya i emmarcar el problema de la llagosta al nostre país dins d'un context més general.

El coneixement actual de la biologia i l'ecologia de la llagosta m'ha portat a interrogar-me pel seu nivell de coneixement en el passat, tant a Espanya com als països del seu entorn. Pel que fa a Espanya, en el procés d'institucionalització de l'entomologia i amb les dades que tenim sobre la llagosta s'han pogut dibuixar tres etapes; la primera, més antiga, en la qual es manifesten simultàniament les actituds irracionals davant la calamitat i els sistemes de combatre contra la llagosta, plenament racionals. La segona etapa comprèn els estudis de dos il·lustrats espanyols, Guillermo Bowles i Ignacio de Asso, sobre la llagosta. Per ser més coneguda l'obra de Bowles, vull deixar constància de quina considero jo com una obra absolutament moderna; el *Discurso sobre la langosta, y medios de exterminarla*, d'Ignacio de Asso. Aquest va ser un text citat profusament per la comunitat científica durant el segle passat; en canvi, força desconegut aquí. La darrera etapa comprèn l'obra d'Ignacio Bolívar, un científic universal, que es va ocupar de la classificació i de la sistemàtica dels ortòpters, ordre que incloïa la llagosta. Va ser, en bona part, per la seva categoria científica que es va poder celebrar a Madrid, el setembre de 1935, el IV Congrés Internacional d'Entomologia. Aquest fet va reunir alguns dels millors especialistes mundials sobre la llagosta, entre ells el creador de l'acridologia moderna, el ja esmentat Boris Uvarov. Aquesta va ser, sens dubte, una prova del nivell científic aconseguit a Espanya al primer terç del segle XX.

Pel que fa a les conclusions de la meua investigació, van ser –com és lògic– les mateixes que desitjo exposar resumides aquí. Per regla general els riscos de la natura queden es-

morteïts quan una comunitat es troba preparada des del punt de vista científic, utilitza amb efectivitat els adequats signes d'alarma i pot mobilitzar de manera eficaç els recursos disponibles per a la seva recuperació. Això posa de manifest un comú denominador, cada cop més acceptat quan s'analitzen aquests fenòmens; el seu marcat caràcter social, és a dir, la seva dependència de la societat que els pateix.

La resposta de la societat espanyola a partir de la segona meitat del vuit-cents enfront del «perniciosa insecto llamado langosta», en paraules de Pascual Madoz en el seu *Diccionario Geográfico-estadístico*, va ser en general de positiu interès, com ho demostra l'abundosa literatura sobre el tema. Aquest responia, lògicament, a la necessitat de protegir la propietat i la producció agrícola, que veia mermada la seva riquesa de manera gairebé cíclica per culpa de la plaga, i que provocava greus problemes d'alimentació. L'artífex d'aquestes transformacions va ser el nou clima intervencionista que va aparèixer sobretot el darrer quart del segle XIX i que va marcar el pas de les pretensions del liberalisme més pur a un altre que, sense renunciar a allò que era essencial, va haver de regular una enorme conflictivitat social. Curiosament, una de les principals dificultats per aquest intervencionisme es trobava en el si mateix de la propietat, que incomplia en moltes ocasions les seves pròpies lleis perquè s'enfrontaven amb interessos divergents: d'una banda els propietaris de les terres agrícoles que exigien actuacions precises, però acusats de realitzar roturacions indiscriminades; de l'altra els propietaris de les deveses ramaderes, amb zones incultes o deficientment conreades, que veien afectades les seves propietats si s'hi aplicaven alguns dels mètodes de lluita contra la llagosta, especialment l'arada.

La polèmica entre aquells qui consideraven les plagues com una calamitat pública i aquells qui avantposaven a qualsevol altra consideració el respecte a la propietat va servir perquè a poc a poc anessin prenent força les veus dels qui anant més enllà de la protecció a la propietat privada van començar a defensar els interessos generals. A mitjan segle passat, sintetitzant el nou esperit, Agustín Esteban Collantes i Agustín Alfaro indicaven que no es podia deixar a l'interès individual el fer-se càrrec de la destrucció de la llagosta, ja que seria tant com demanar que es deixessin a la sol·licitud d'un individu les precaucions contra una epidèmia o contra una inundació. A poc a poc, es va anar imposant la idea que la higiene en els camps havia de ser col·lectiva com també ho havia de ser la salut pública. Amb aquest objectiu nombrosos autors van començar a assenyalar la conveniència que la llagosta fos declarada calamitat pública, i que com a conseqüència fos l'Estat el que s'encarregués de prevenir-la i esmenar-la.

La consciència de la importància de l'acció de l'Estat en la lluita contra el flagell es va consolidar quan destacats polítics, com Canalejas o Moret, es van interessar pel tema. El primer, ministre de Foment entre 1888 i 1889, després d'escriure que s'havia de congregat totes les forces i combinar tots els elements de lluita contra la llagosta, conclouïa que la seva organització havia de ser plantejada per l'Estat. Van ser els enginyers agrònoms els qui van impulsar de manera progressiva el paper cada vegada més actiu de l'Estat en la lluita contra la plaga. Aquests van començar a assumir, especialment a partir de la Restauració, funcions relacionades amb la comprovació de l'existència de la plaga, el dictat dels procediments més eficaços per a la seva extinció, la difusió dels mitjans més convenients per aquesta feina, o la publicació de fullets i fulls divulgatius sobre la llagosta. L'acció de l'Estat es va poder materialitzar quan es va establir un consens entre les forces socials més representatives, en qualificar finalment la plaga com a calamitat pública.

Pel que fa a les qüestions metodològiques sorgides al llarg de la investigació, he de

començar per dir que una idea expressada per Eric L. Jones en *El milagro europeo*, qui escriu que els estudis històrics recorren més a períodes i llocs que a problemes, i això fa que els racionalitzi i els faci comprensibles però sovint els limita, em va donar la resposta que, d'una manera o una altra, necessitava als inicis del meu estudi. Efectivament, des d'aquesta premissa es podia intentar de buscar una resposta global, que estudiés una qüestió com la de les plagues de llagosta, un cabdell amb molts de caps; entre d'altres, l'ecologia i la biologia de l'insecte, l'extensió geogràfica de la plaga, l'aplicació de tècniques per acabar amb ella, la promulgació de lleis per a lluitar contra la calamitat, o bé la quantificació de les seves desrosses.

Aquesta aproximació al tema em va fer concebre, per tant, la necessitat d'un plantejament interdisciplinari per poder encarar el meu estudi. Es a dir, hauria d'ocuparme de qüestions relacionades amb la biologia, amb la geografia, amb la història agrària o amb la història de la ciència, per assenyalar algunes de les disciplines que s'hi veien implicades amb més claredat. Com a una conseqüència lògica d'aquest plantejament, i de l'interès universal del problema, va sorgir la idea de comparar l'experiència espanyola amb la d'altres països. Desgraciadament, a les nostres biblioteques existeix un gran buit de textos foranis des dels anys trenta del segle XX fins, com a mínim, als setanta. Aquests textos són fonamentals per entendre el desenvolupament de la moderna disciplina de l'acridologia, la ciència que estudia les plagues de llagosta. Aquesta circumstància aviat em va fer entendre que seria interessant sortir d'Espanya, a consultar documentació.

Per sortir per a la meua investigació, una beca d'ampliació d'estudis a París (*CIRIT 1993/Generalitat de Catalunya – Direcció General d'Universitats*), em va permetre de trobar bona part dels esglaons que aquí només figuraven al meu cap com a noms propis o conceptes. Les meves visites a les seves biblioteques, i especialment a la Nacional de París i a la del Museu d'Història Natural, em van compensar bona part dels sacrificis de ser fora de casa. Deixant de banda l'aventura personal, la sortida a l'estranger va ser decisiva per a la confecció de les conclusions de la meua investigació.

Finalment, per acabar amb algunes conclusions personals, haig d'assenyalar que un dels elements recurrents de reflexió en aquests darrers anys, que deriva directament de la meua investigació, ha estat el reconeixement de com és de difícil crear, tant de forma individual com col·lectivament. La conseqüència lògica d'aquest punt d'arribada és, per a mi, que tot l'art de la prudència serà sempre insuficient per a resoldre les inevitables, necessàries, conflictivitats col·lectives. Així mateix, he tractat de fer meu l'axioma de Gracián que diu «Objetar suele ser ingenioso, pero más lo es el hallar salida a los inconvenientes».

Bibliografia

- BUJ, A. (1992), «Control de las plagas de langosta y modernización agrícola en la España de la segunda mitad del siglo XIX», *Geo Critica*, 95.
- BUJ, A. (1995), «International experimentation and control of the locust plague. Africa in the first half of the 20th Century». En: CHATELIN, I.; BONNEUIL, C. (eds.): *Nature et environnement. Les sciences hors d'occident au XXe siècle*, 3, París, ORSTOM Éditions, 93-105.
- BUJ, A. (1996 a), «Control internacional de las plagas de langosta e institucionalización de la acridologia en la primera mitad del siglo XX», *Llull*, 19 (36), 7-26.

- BUJ, A. (1996 b), «La langosta, *problema nacional*. El combate contra la plaga de langosta en España en la primera mitad del siglo XX», *Arbor*, CLV (609-610), 151-175.
- BUJ, A. (1996 c), *El Estado y el control de plagas agrícolas. La lucha contra la langosta en la España contemporánea*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- CAPEL, H. (1996), «Desarrollo científico y cambio territorial. Presentación», *Arbor*, CLV (609-610), 9-26.
- CARRERAS, A. (coord.) (1989), *Estadísticas históricas de España. Siglos XIX-XX*, Madrid, Fundación Banco Exterior.
- FRAILE BALBIN, P. (1991), *Industrialización y grupos de presión. La economía política de la protección en España 1900-1950*, Madrid, Alianza.
- GARRABOU, R.; SANZ, J. (eds.) (1985), *Historia agraria de la España contemporánea. 2. Expansión y crisis (1850-1900)*, Barcelona, Crítica.
- JONES, E. L. (1990), *El milagro europeo. Entorno, economía y geopolítica en la historia de Europa y Asia*, Madrid, Alianza.
- JULIA, S. (1996), «Anomalía, dolor y fracaso de España», *Claves de razón práctica*, 66, 10-21.
- MORAL RUIZ, J. (1979), *La agricultura española a mediados del s. XIX (1850-1870). Resultados de una encuesta agraria de la época*, Madrid, Servicio de Publicaciones Agrarias del Ministerio de Agricultura.
- PRADOS DE LA ESCOSURA, L. (1988), *De imperio a nación. Crecimiento y atraso económico en España (1780-1930)*, Madrid, Alianza.
- RINGROSE, D. R. (1996), *España, 1700-1900: el mito del fracaso*, Madrid, Alianza.
- SANCHEZ-ALBORNOZ, N. (1968), *España hace un siglo: una economía dual*, Barcelona, Ediciones Península.
- TORTELLA, G. (1994), *El desarrollo de la España contemporánea. Historia económica de los siglos XIX y XX*, Madrid, Alianza.